

МОВОЗНАВСТВО

УДК 811.161.2:81'367.332.1/3

МИКОЛА СТЕПАНЕНКО

(Полтава)

ПРОСТОРОВЕ ЗНАЧЕННЯ «БОКОВА СТАТИЧНА ЛОКАЛІЗАЦІЯ» І ЙОГО ЗВ'ЯЗОК ІЗ ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНОЮ ТА СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНОЮ СТРУКТУРОЮ РЕЧЕННЯ

Ключові слова: локативність, бокова статична локалізація, локативний орієнтир, структурна модель (субмодель) речення, ізофункційні відношення, локативний прислівник, локативний прийменник.

До системи речень, об'єднаних загальним планом змісту «носій процесуальної ознаки+процесуальна ознака+місце реалізації процесуальної ознаки (НПО+ПО+МРПО)», входять синтаксичні конструкції зі значенням «НПО+ПО+МРПО: дія відбувається з бокової сторони локативного орієнтира (ЛО)». Воно членується на вужчі семантичні сегменти, які мають свій набір конкретних репрезентантів, або субмоделей, структурної моделі (СМ) S+P+Adv loc [stat], а саме: S+P+Adv [Ad] loc [stat] і S+P+Adv [Prep+Nx] loc [stat]. Засобом розрізнення типів бокової статичної локалізації виступають передусім правобічні поширювачі – прислівники та прийменниково-відмінкові форми, причому семантично діагностувальну функцію досить часто виконують вторинні прийменники, які зберігають генетично-семантичний зв'язок зі своїми мотиватами.

Вирізане диференційоване локативно-статичне значення в інваріантному вияві передають речення, у яких позицію Adv [Ad] loc [stat] обіймає прислівник збоку: «**Збоку** *реготали хлопці*» (П. Автономов); «**Збоку** *лежала купа битої цегли*» (В. Бабляк). У відношенні ізофункційності з ними перебувають конструкції, утворені за зразком структурних субмоделей (СсМ) S+P+Adv [ЗБОКУ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ЗБОКУ від+Ngen] loc [stat]. Відразу слід зауважити, що виділене значення формують передусім прийменник **збоку** або препозитивний компонент прийменникового комплексу **збоку від**, які, заповнюючи разом з іменником правобічну позицію, утримують успадковану від прислівника, котрий послужив базою для їхнього творення, семантику «з бокової сторони» [3, с. 448]. Прийменники **збоку**, **збоку від**, як відомо, закріпилися в граматичній системі мови для реалізації локативно-статичних відношень. В українській мові до розряду просторових прийменників уходить також прийменник з **боку**, який вимагає родового відмінка. Від попередніх він відрізняється не тільки написанням, а й зна-

ченням, оскільки передає «самостійно, завдяки чітко вираженій динамічній семантиці, динамічні просторові відношення» [1, с. 202]. Припредикатний член Adv [З БОКУ+Ngen] loc, таким чином, уживається у складі речень, які повідомляють про вихідний пункт руху – напрям руху з боку простору [1, с. 116-117]. У позиції Р речень СсМ S+P+Adv [ЗБОКУ+Ngen] loc [stat] і S+P+Adv [ЗБОКУ від+Ngen] loc [stat] виступають дієслова місцеперебування, місцеположення, конкретної фізичної дії, слухового й зорового сприйняття, оптичних та акустичних ефектів, руху й переміщення, що має різноманітні форми прояву. Як бачимо, на рівні основного носія валентності лексико-семантичних обмежень не простежено. Спостережено деяку селекційність на рівні правобічного поширювача. Ідентифікувальним засобом для іменників, які в парі з прийменниками **збоку**, **збоку від** його формують, є сема «бокова сторона». До типових репрезентантів позицій Adv [ЗБОКУ+Ngen] loc [stat], Adv [ЗБОКУ від+Ngen] loc [stat] належать іменники – назви споруд, будівель та їхніх частин, транспортних засобів, предметів побуту на взірць *диван, комод, буфет*, істот. Лексеми – найменування неістот виражають при цьому сему «бічна, не передня (лицева) і не задня (тильна) сторона», а лексичні одиниці на означення істот – сему «бічна, права або ліва частина тулуба від плеча (голови) до стегна (кінцівок)»: «*Рідкозуб і Карась мовчки йшли збоку созівських гарб*» (І. Кириленко); «*Збоку від шляху зосталося...село*» (Л. Первомайський); «*Збоку нас сидів якийсь мужчина*» (М. Хвильовий). Рідко припредикатну позицію обіймають іменники, для яких сема «бічна сторона» є індіферентною, її визначає спостерігач: «*Іван примостився збоку стола*» (І. Нечуй-Левицький). До виокремленого розряду можуть уходити лексеми – найменування населених пунктів, обмежених відкритих просторів, предметів побуту на зразок *стіл, табуретка*, природних або штучних заглибин, западин, предметів, які видніються над поверхнею: Х *стояв збоку містечка [парку, буфета, ями, куща...]*. На реалізовану реченнями СсМ S+P+Adv [ЗБОКУ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ЗБОКУ від+Ngen] loc [stat] денотативну структуру «НПО+ПО+МРПО: дія відбувається з бокової сторони ЛО» нашаровується додатковий значеннєвий відтінок «НПО+ПО+МРПО: дія відбувається на незначній відстані від ЛО». Отже, вони повідомляють про те, що дія відбувається з бокової сторони просторового орієнтира й недалеко від нього.

Речення з припредикатними членами Adv [ЗБОКУ+Ngen] loc [stat] і Adv [ЗБОКУ ВІД+Ngen] loc [stat] різняться ступенем продуктивності: другі поступаються за частотою вживання перед першими. Ця відмінність пояснюється, очевидно, тією причиною, що правобічний конституент, утворений за участю зорієнтованого на реалізацію лише локативно-статичних відношень прийменника **збоку** та іменника з експліцитною або – рідше – імпліцитною семою «бокова сторона», краще пристосований для вираження семантичної структури ускладненого типу «НПО+ПО+МРПО: дія відбувається з бокової сторони ЛО+МРПО: дія відбувається на незначній відстані від ЛО». У прийменниковому комплексі **збоку від** постпозитивному компонентові – первинному прийменникові **від/од** – властива багатозначність, тому утворюваний за його участю припредикатний член витісняється правобічним компонентом Adv [ЗБОКУ+Ngen] loc [stat].

Функційним еквівалентом речень СсМ S+P+Adv [ЗБОКУ+Ngen] loc [stat] і S+P+Adv [ЗБОКУ ВІД+Ngen] loc [stat] є конструкції, у яких правобічний поширювач має таку лексико-семантичну репрезентацію: з одного боку, з одного боку від, по один бік, по один бік від, по (на) одному боці, по (на) одному боці від: «*З одного боку жовтіли пшениці*» (Панас Мирний); «*А так по один бік стоїть дворянське депутатське собрание*» (А. Свидницький); «*З одного боку...стирчала жовта стіна урвища*» (М. Коцюбинський).

Семантично близькими до аналізованих є речення, у яких репрезентантами позиції Adv [Ad] loc [stat] виступають адвербіальні лексеми *осторонь*, *обік*, *обіч*, *поруч*, *попліч*, *поряд*, *південніше*, *північніше*: «... *осторонь стояли... сахарні*» (І. Нечуй-Левицький); «*Вся техніка зосереджувалася північніше*» (О. Гончар). Поряд із вирізною семантикою вони досить часто передають інше диференційоване значення – «НПО+ПО+МРПО: дія відбувається на незначній відстані від ЛО», причому кожна з денотативних структур стійко зберігає свій семантичний статус: «...[Андрій] *став попліч*» (С. Васильченко); «*Горпина йшла поруч*» (З. Тулуб). Засобом визначення рівноважності / нерівноважності виокремлених планів змісту є контекст. У відношення семантичної спорідненості зі щойно схарактеризованими реченнями вступають синтаксичні конструкції, побудовані за взірцем таких структурних субмоделей: S+P+Adv [ОБІЧ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ПОРУЧ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ПОРУЧ 3+Ninst] loc [stat], S+P+Adv [ПОПЛІЧ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ПОПЛІЧ 3+Ninst] loc [stat], S+P+Adv [ПОРЯД+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ПОРЯД 3+Ninst] loc [stat].

Значення «НПО+ПО+МРПО: дія відбувається з бокової сторони ЛО» (в семантично ускладненому вигляді) поряд з реченнями СсМ S+P+Adv [ЗБОКУ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ЗБОКУ ВІД+Ngen] loc [stat] активно репрезентують речення, в основі яких лежать такі СсМ: S+P+Adv [ОБІЧ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ПОРУЧ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ПОРУЧ 3+Ninst] loc [stat], S+P+Adv [ПОПЛІЧ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ПОПЛІЧ 3+Ninst] loc [stat], S+P+Adv [ПОРЯД+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ПОРЯД 3+Ninst] loc [stat]: «*Обіч колії замиготіли сосонки*» (Ю. Мушкетик); «...*багато верхівців скакало обіч шляху*» (О. Гончар); «...[тин] *тягнувся обіч садиби*» (М. Руденко); «*Поруч шафи...стояв...буфет*» (В. Підмогильний); «*Він...поклав його поруч яблука*» (О. Десняк); «*Але поруч пересельців орали...хлопи*» (З. Тулуб); «*Великий султан...йшов поруч...жінки*» (О. Назарук); «*Поруч із цвинтарем...примостився панській двір*» (Панас Мирний); «*Ксеня...простувала поруч із Федором*» (А. Головка); «*Він...буде попліч тебе*» (Ю. Яновський); «...*попліч з батьком сидів її ідеал*» (І. Нечуй-Левицький); «*Поряд Безрідного жив другий активіст*» (Ганна Барвінок); «*Ганна...жила поряд із фабрикою*» (І. Муратов). За сферою вживання, функціональними можливостями, способом валентної організації на рівні позиції Р речення з припредикатними членами Adv [ЗБОКУ+Ngen] loc [stat], Adv [ЗБОКУ ВІД+Ngen] loc [stat] і Adv [ОБІЧ+Ngen] loc [stat], Adv [ПОРУЧ+Ngen] loc [stat], Adv [ПОРУЧ 3+Ninst] loc [stat], Adv [ПОПЛІЧ+Ngen] loc [stat], Adv [ПОПЛІЧ 3+Ninst] loc [stat], Adv [ПОРЯД+Ngen] loc [stat], Adv [ПОРЯД 3+Ninst] loc [stat] не протиставляються. Деякі відмінності виявлено на рівні позиції Adv [prep+Nx] loc [stat]. Якщо говорити про можливі заповнювачі цієї позиції в реченнях з обставинними

поширювачами Adv [ОБІЧ+Ngen] loc [stat], Adv [ПОРУЧ+Ngen] loc [stat], Adv [ПОРУЧ 3+Ninst] loc [stat], Adv [ПОПЛИЧ+Ngen] loc [stat], Adv [ПОПЛИЧ 3+Ninst] loc [stat], Adv [ПОРЯД+Ngen] loc [stat], Adv [ПОРЯД 3+Ninst] loc [stat], то ними є іменники – назви істот і неістот. Останні диференційовано на два семантичні розряди: 1) лексеми з експліцитною семою «бічна сторона» і 2) лексичні одиниці з імпліцитною семою «бічна сторона». Щодо специфіки лексичного оформлення припредикатного члена, то вона послідовно проявляється в реченнях СсМ S+P+Adv [ПОПЛИЧ+Ngen] loc [stat] і S+P+Adv [ПОПЛИЧ 3+Ninst] loc [stat]: первісна семантика іменника, від якого утворений прислівник попліч, що, у свою чергу, став будівельним матеріалом для прийменників **попліч** і **попліч з**, уплинула на те, що вони, формуючи правобічну позицію, сполучаються тільки із субстантивами на позначення людей. Основною лексичною базою для заповнення правобічних позицій Adv [ПОРУЧ+Ngen] loc [stat] і Adv [ПОРУЧ 3+Ninst] loc [stat] також виступають вирізнені іменники, що зумовлено передусім планом змісту іменника-мотиватора, а вже потім прислівника-мотиватора. У реченнях із припредикатним компонентом Adv [ПОРЯД+Ngen] loc [stat] і Adv [ПОРЯД 3+Ninst] loc [stat] у позиції справа від основного носія валентності однаковою мірою представлені лексеми на зразок *батько, сусід і магазин, авто, буфет, ліжко, колія, місто, гай, улоговина, калина*. Твердження про те, що прийменник **обіч** як компонент програмованої дієсловом-предикатом правобічної позиції «сполучається в основному з назвами просторових понять та різноманітних предметів» [2, с. 34], не може бути прийняте беззастережно. Фактичний матеріал дає право констатувати, що типовою для нього є сполучуваність як з лексемами на позначення неістот, так і з лексемами – найменуваннями істот. До ознак, за якими зіставляювані речення не збігаються, слід віднести тип реалізованого ними плану змісту: якщо в реченнях з правобічними конституентами Adv [ЗБОКУ+Ngen] loc [stat] і Adv [ЗБОКУ ВІД+Ngen] loc [stat] значення «НПО+ПО+МРПО: дія відбувається з бокової сторони ЛО» лише ускладнюється семантичним відтінком «НПО+ПО+МРПО: дія відбувається на незначній відстані від ЛО», то в реченнях з припредикатними поширювачами Adv [ОБІЧ+Ngen] loc [stat], Adv [ПОРУЧ+Ngen] loc [stat], Adv [ПОРУЧ 3+Ninst] loc [stat], Adv [ПОПЛИЧ+Ngen] loc [stat], Adv [ПОПЛИЧ 3+Ninst] loc [stat], Adv [ПОРЯД+Ngen] loc [stat], Adv [ПОРЯД 3+Ninst] loc [stat] виокремлені локативно-статичні фрагменти є рівноважними, власне, можна говорити про стійке співвідношення між двома денотативними структурами. У значення «НПО+ПО+МРПО: дія відбувається на незначній відстані від ЛО» прийменники вносять особливий семантичний відтінок: а) «між предметами, розташованими близько один до одного, немає інших»; б) «положення предмета біля іншого в одному ряду з ним» [5, с. 214]. До розряду репрезентантів двох денотативних планів змісту, про які йдеться, входять речення СсМ S+P+Adv [ОБІК+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ПОБІК+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ПОБІК 3+Ninst] loc [stat], S+P+Adv [ПОБІЧ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ПОБІЧ 3+Ninst] loc [stat]: «*Обік мене внав...євреї*» (О. Гаврилук); «*Крамничка його була побіч з кімнаткою*» (Г. Хоткевич); «*...нідвода спинилась побіч кількох інших*» (О. Досвітній). Вони є стильовими варіантами не тільки семантично ідентичних з ними речень, а й речень СсМ S+P+Adv

[ЗБОКУ+Ngen] loc [stat] і S+P+Adv [ЗБОКУ ВІД+Ngen] loc [stat]. Виникнення стильових варіантів спричинене маркованістю прийменників **обік, побік, побіч** і препозитивних компонентів прийменникових комплексів **побік з, побіч з** – їхнім розмовним характером.

Локативно-статичне значення «НПО+ПО+МРПО: дія відбувається з бокової сторони ЛО» може ускладнюватися різними семантичними відтінками, а саме:

1. «Дія відбувається з правого/лівого боку ЛО». Функцію заповнювача правобічної позиції виконують адвербіальні лексеми *справа, праворуч, правобіч, зліва, ліворуч, лівобіч*: «**Праворуч... кучугурилися купи кристалних дерев**» (Ю. Смолич); «... **ліворуч ... темніло сіно**» (Т. Осьмачка). Ізофункційними до розглядуваних виступають речення СсМ S+P+Adv [ПРАВОРУЧ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ПРАВОРУЧ ВІД+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ЛІВОРУЧ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ЛІВОРУЧ ВІД+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [СПРАВА від+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ЗЛІВА від+Ngen] loc [stat]: «**Праворуч Сулеймана сидів...Агмед-баша**» (О. Назарук); «**Праворуч від шляху...рясніли електричні вогні**» (Ю. Смолич); «**Праворуч од входу сидять жінки**» (В. Гжицький); «**Ліворуч Пилипа сіла Ганна**» (М. Коршун); «**Триш сидить ліворуч від кама**» (В. Гжицький); «**Ліворуч від алеї кучерявилась...загородь**» (О. Десняк); «**Справа від батька він...сідає**» (Д. Білоус); «**Зліва від огорожі стирчить кілок**» (А. Головка). Аналізовані синтаксичні структури репрезентують, крім виділеного плану змісту, семантику «НПО+ПО+МРПО: дія відбувається на незначній відстані від ЛО». Ця значеннева модифікація має різні форми вияву: 1) якщо в позиції справа від предиката функціонують іменники – назви істот, речення реалізують два рівноважні значення: «НПО+ПО+МРПО: дія відбувається з бокової сторони ЛО» + «НПО+ПО+МРПО: дія відбувається на незначній відстані від ЛО»; 2) коли ж припредикатну позицію обіймають іменники – найменування неістот, зокрема ті, для яких сема «бічна сторона» є індіферентною, основна семантика лише ускладнюється значенневим відтінком «НПО+ПО+МРПО: дія відбувається на незначній відстані від ЛО». Стосовно валентної організації речень з припредикатними членами Adv [ПРАВОРУЧ+Ngen] loc [stat], Adv [ПРАВОРУЧ ВІД+Ngen] loc [stat], Adv [ЛІВОРУЧ+Ngen] loc [stat], Adv [ЛІВОРУЧ ВІД+Ngen] loc [stat], Adv [СПРАВА ВІД+Ngen] loc [stat], Adv [ЗЛІВА ВІД+Ngen] loc [stat] необхідно зробити такі зауваження: 1) на рівні позиції Р для них є характерною ізофункціональність із усіма останніми реченнями-репрезентантами плану змісту «НПО+ПО+МРПО: дія відбувається з бокової сторони ЛО» і його можливими семантичними видозмінами; 2) основним заповнювачем правобічної позиції в описуваних реченнях виступають іменники – назви істот. У цьому плані вони виявляють деяку спорідненість із реченнями СсМ S+P+Adv [ПОРУЧ+Ngen] loc [stat] і S+P+Adv [ПОРУЧ З+Ninst] loc [stat]. Спорідненість, зрозуміло, пояснюється семантичною близькістю прийменників **ліворуч, праворуч** та **поруч**, а також препозитивних компонентів прийменникових комплексів **ліворуч від, праворуч від** і **поруч з**; 3) речення, у яких правобічний поширювач формують одиничні вторинні прийменники **праворуч** і **ліворуч**, співвідносні з морфологізованими прислівниками, і вторинні прийменники **праворуч від**

та **ліворуч від**, утворені з морфологізованих прислівникових форм та первинного прийменника, не розрізняються ступенем продуктивності. За цією характеристикою вони стоять на одному рівні з реченнями, в основі яких лежать СсМ S+P+Adv [ПОРУЧ+Ngen] loc [stat] і S+P+Adv [ПОРУЧ 3+Ninst] loc [stat], S+P+Adv [ПОРЯД+Ngen] loc [stat] і S+P+Adv [ПОРЯД 3+Ninst] loc [stat], S+P+Adv [ПОБІК+Ngen] loc [stat] і S+P+Adv [ПОБІК 3+Ninst] loc [stat], S+P+Adv [ПОБІЧ+Ngen] loc [stat] і S+P+Adv [ПОБІЧ 3+Ninst] loc [stat], і протиставляються реченням СсМ S+P+Adv [ЗБОКУ+Ngen] loc [stat] та S+P+Adv [ЗБОКУ ВІД+Ninst] loc [stat]; 4) показником локативної орієнтації – правої чи лівої – у реченнях розгляданого типу виступають різні засоби: а) заповнювач правобічної позиції: якщо припредикатну позицію обіймають іменники – назви людей, орієнтація чітко визначається за критеріями «розташований на тому боці тіла, що протилежний лівому» (права орієнтація), «розташований на тому боці тіла, що протилежний правому» (ліва орієнтація); б) маркером орієнтації може бути позиція спостерігача.

Функційним еквівалентом розглядуваних речень виступають синтаксичні структури, у яких правобічна позиція має такі лексико-семантичні реалізації: з правого (лівого) боку, по (на) праву (ліву) руку (руч), по (на) правім (лівім) боці, з правого (лівого) боку від, по (на) праву (ліву) руку (руч) від, по (на) правім (лівім) боці від: «...**по праву руку стоїть церква міська**» (А. Свидницький); «**По праву руку від Микули линув Дніпро**» (С. Скляренко); «**Козацтво...пропало на правім боці Дніпра**» (І. Драч); «**З правого боку збігала...течійка кривавих маків**» (М. Коцюбинський); «**З правого...боку від колодязя...появляються нові старці**» (О. Довженко).

2. «Дія відбувається на протилежному боці ЛО». У ролі припредикатного члена виступає прислівник *потойбіч* (розм.): «...**місяць став схилятися...потойбіч**» (С. Скляренко). Ізофункційними з аналізованими є речення структурних субмоделей S+P+Adv[3A+Ninst] [stat].

Типовим заповнювачем припредикатної позиції в останніх є насамперед іменники конкретної семантики, що називають предмет (просторовий об'єкт), за яким міститься інший предмет, позначуваний іменником конкретної семантики. Це, зокрема, лексеми – найменування приміщень, споруд різного призначення та їхніх частин (*школа, веранда*), окремих предметів побуту і їхніх частин (*етажерка, диван, бильце*), частин деталей одягу (*пояс, лацкан, манжета*), отворів у спорудах, проїздів або проходів між будівлями (*вікно, перелаз*), огорож (*тин, пліт*), природних об'єктів, які виділяються на поверхні (*гора, пагорб, скеля*): «**Зараз за домом ріс...сад**» (І. Нечуй-Левицький); «**Клубочок лежав за кріслом**» (Ю. Смолич); «**За поясом вона носила часник**» (М. Коцюбинський); «...**шипить Ніна за дверима**» (В. Бабляк); «...**він корів пас за скелями**» (В. Забаштанський). Крім субстантивів – назв неістот, у позиції справа від основного носія валентності можуть уживатися іменники – найменування істот. В утворюваних за їхньою участю реченнях просторова семантика перехресується з об'єктною: «**За княгинєю стоять мужі**» (С. Скляренко). Об'єктна функція аналізованого припредикатного члена стає домінантою в реченнях, які мають у своєму складі інший локативний поширювач і, таким чином, являють собою чотирикомпонентну СсМ. Пор.: *Х стояв за вчителем і Х стояв посеред класу за вчителем*. До актив-

них заповнювачів припредикатної позиції належать іменники на позначення явищ природи (*хмара, туман*), лексеми на зразок *обрій, горизонт, ріг, поворот*: «*Сонце сховалось за хмарою*» (Б. Олійник); «*Літак зникнув за обрієм*» (В. Логвиненко); «*Ми з бабою сховались за рогом*» (Я. Голуб). Виокремлені локативно-статичні фрагменти не завжди чітко протиставлені. Це простежено, зокрема, тоді, коли між локативним орієнтиром і спостерігачем установлюється значна віддаль, що унеможлиблює фіксацію протилежного або зворотного боку просторового орієнтира. Нейтралізація вказаних планів змісту відбувається й тоді, коли іменники-поширювачі з притаманною їм семою «протилежний бік», «зворотний бік» уживаються в множині: «*За стінами вив і стогнав вітер*» (Г. Хоткевич).

Диференційоване значення «НПО+ПО+МРПО: дія відбувається за протилежним або зворотним боком ЛО» із семантичним відтінком «поширення дії в просторі» репрезентують також речення СсМ S+P+Adv[ПОЗА+Ninst] loc [stat]: «...*сноувигали діти поза огорою*» (А. Головка). Із синтаксичними конструкціями СсМ S+P+Adv[ЗА+Ninst] loc [stat] вони перебувають у синонімічних відношеннях і не мають яких-небудь відмінностей, що стосуються лексико-семантичної будови основного носія валентності, правобічного і лівобічного поширювачів. Функційні можливості речень з припредикатними членами Adv[ЗА+Ninst] loc [stat] і Adv[ПОЗА+Ninst] loc [stat] не однакові: перші не зазнають обмежень щодо сфери вживання і відзначаються продуктивністю, тоді як другі закріплені за розмовним мовленням та художньою літературою й належать до розряду непродуктивних реалізаторів виокремлених видових значень родової семантики «НПО+ПО+МРПО».

Семантично подібними до описуваних речень є синтаксичні конструкції СсМ S+P+Adv[ЧЕРЕЗ+Nacc] loc [stat]. Їхня специфіка полягає в тому, що вони виявляють певні лексико-семантичні обмеження на рівні дієслова-предиката і його правобічного поширювача. Основною базою для творення речень цього типу є локативні дієслова зі значенням статичної дії, які вказують на місцеперебування, місцеположення, місце проживання. Функцію заповнювача позиції Р виконують також дієслова звучання, оптичних ефектів. Моторні дієслова не можуть обіймати предикатну позицію в розгляданих реченнях. Якщо в ролі предиката виступають дієслова цілеспрямованого або нецілеспрямованого руху, конкретної фізичної дії, речення з припредикатним членом Adv[ЧЕРЕЗ+Nacc] loc виражають інший різновид просторової семантики – локативно-транзитивний, а саме: «НПО+ПО+ШРПО: шлях руху з метою виходу за межі ЛО», пор.: *X жив [розташувався, червонів...] через річку [ліс...] → loc: stat; X біг [їхав, кинув (щось)...] через міст [город...] → loc: trans.* У правобічній позиції речень СсМ S+P+Adv[ЧЕРЕЗ+Nacc] loc [stat] найчастіше фіксуються іменники, яким властива сема «обмежений простір». Це головно лексеми на позначення відкритих просторів, функційних територій, місць громадського користування, частин населених пунктів, невеликих водних об'єктів, шляхів сполучення, частин приміщень, споруд різного призначення. Розряд заповнювачів припредикатної позиції розширюють іменники – назви конкретних предметів, що мають зворотний бік, як-от: *стіл, лава, скриня*. Напр.: «...*живуть через леваду сусідки*» (Є. Гу-

цало); «*Стояв через поле...ліс*» (С. Васильченко); «...*через майдан стояла крамничка*» (С. Васильченко); «*Через стіл...сиділа...сестра її*» (А. Головка).

3. «Дія відбувається з обох боків ЛО». Позицію справа від предиката заповнюють прислівники *обабіч, обаполи, пообіч, обіруч, обіручки* (розм.): «*Обабіч полискували ... дула гармат*» (С. Тудор); «*Дерева стояли обіруч...*» (О. Гончар). Ізофункційними стосовно них є речення СсМ S+P+Adv [ОБАБІЧ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ОБІРУЧ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ОБІРУЧ ВІД+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ПООБІЧ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ПООБІЧ ВІД+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ОБАПОЛИ+Ngen] loc [stat]: «*Обабіч Прута туляться... села покутські*» (П. Козланюк); «*Обабіч потоку... тягнулись... загороди*» (Б. Лепкий); «*Обабіч шляху вставали...пожежі*» (Ю. Яновський); «*Обабіч дороги гойдалися...пшениці*» (В. Бабляк); «*Він пропливав обабіч експресу*» (І. Багрянний); «*Двоє осавулів випростались обіруч крісла*» (Н. Рибак); «*Пообіч рівних стежечок...хилилися айстри*» (Ю. Збанацький); «...*воскресне... Народ обаполи Дніпра*» (М. Рильський). На формування аналізованого плану змісту суттєво впливають вторинні прийменники *обабіч, обіруч, пообіч*, співвідносні з морфологізованими прислівниками, та препозитивні компоненти прийменникових комплексів *обіруч від, пообіч від*, утворені з морфологізованих прислівникових форм і первинного прийменника *від*. За типом валентної будови ці речення є близькими до речень СсМ S+P+Adv [ЗБОКУ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ЗБОКУ ВІД+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ОБІЧ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ПОРУЧ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ПОРУЧ 3+Ninst] loc [stat], S+P+Adv [ПОПІЧ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ПОПІЧ 3+Ninst] loc [stat], S+P+Adv [ПОРЯД+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ПОРЯД 3+Ninst] loc [stat], S+P+Adv [ПРАВОРУЧ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ПРАВОРУЧ ВІД+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ЛІВОРУЧ+Ngen] loc [stat], +P+Adv [ЛІВОРУЧ ВІД+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [СПРАВА ВІД+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ЗЛІВА ВІД+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ОБІК+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ПОБІК+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ПОБІК 3+Ninst] loc [stat], S+P+Adv [ПОБІЧ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ПОБІЧ 3+Ninst] loc [stat]. Діапазон іменників – назв неістот, які заповнюють правобічну позицію, представлений тими ж семантичними розрядами, що й у реченнях-репрезентантах диференційованого значення «НПО+ПО+МРПО: дія відбувається з правого/лівого боку ЛО». Найвищою функціональною активністю наділені субстантиви на позначення просторів лінійного характеру (*дорога, шлях, ріка, потік, коридор*), сукупностей людей, тварин (*натопи, колона, стадо*). Специфічною рисою речень із правобічними поширювачами Adv [ОБАБІЧ+Ngen] loc [stat], Adv [ОБІРУЧ+Ngen] loc [stat], Adv [ОБІРУЧВІД+Ngen] loc [stat], Adv [ПООБІЧ+Ngen] loc [stat], Adv [ПООБІЧ ВІД+Ngen] loc [stat], Adv [ОБАПОЛИ+Ngen] loc [stat] є те, що синтаксичну позицію справа в них не можуть обіймати іменники – найменування істот. Роль основного носія валентності виконують значеннево поліфункціональні статичні й моторні дієслова. До типових репрезентантів предикатної позиції належать дієслова зі значенням місцеположення, передусім горизонтального, місцезрозташування, цілеспрямованого й нецілеспрямованого руху. Досить часто в позиції Р виступають дієслова конкретної фізичної дії, що позначають різні процеси, лексеми на зразок *квітнути, рости, зеленіти, червоніти*. Привертає увагу той факт, що деякі дієслова, зокрема конкретної

фізичної дії, мають префіксальну структуру: вони сполучаються з префіксом роз-/РОЗІ- і передають значення «поширення на певній поверхні» (*розкидати, рознести, розбризкати*). Серед дієслів-предикатів зі значенням місцеположення найчастіше фіксуються лексеми на зразок *розлягтися, розкинутися, розвернутися, розпластатися*, які не вживаються в безпрефіксній формі. За цією валентною характеристикою речення з припредикатними членами Adv [ОБАБІЧ+Ngen] loc [stat], Adv [ОБІРУЧ+Ngen] loc [stat], Adv [ОБІРУЧ ВІД+Ngen] loc [stat], Adv [ПООБІЧ+Ngen] loc [stat], Adv [ПООБІЧ ВІД+Ngen] loc [stat], Adv [ОБАПОЛИ+Ngen] loc [stat] наближені до речень із семантичним описом «НПО+ПО+МРПО: дія відбувається в просторі, для якого характерною є протяжність у довжину».

Речення-реалізатори плану змісту «НПО+ПО+МРПО: дія відбувається з обох боків ЛО» відрізняються одне від одного ступенем продуктивності. Домінувальним засобом вираження виокремленого значення є речення СсМ S+P+Adv [ОБАБІЧ+Ngen] loc [stat]. Реченням останніх СсМ відведено в цьому зв'язку периферійну роль. Не можна не сказати ще про одну особливість речень із припредикатним членом Adv [ОБАБІЧ+Ngen] loc [stat]: вони наділені здатністю репрезентувати, крім поданого вище, план змісту «НПО+ПО+МРПО: дія відбувається з бокової сторони ЛО», на який нашаровується значеннєвий відтінок «МРПО: дія відбувається на незначній віддалі від ЛО»: «Шура стала обабіч стежки» (О. Гончар). Розрізнявачем диференційованих значень «НПО+ПО+МРПО: дія відбувається з бокової сторони ЛО» і «НПО+ПО+МРПО: дія відбувається з обох боків ЛО» виступає передусім заповнювач лівобічної позиції: у реченнях із семантичним описом «НПО+ПО+МРПО: дія відбувається з обох боків ЛО» він не може мати форми однини. Виняток у цьому зв'язку становлять іменники зі значенням збірності, які здатні вживатися в реченнях з обома семантичними описами. Пор.: Хлопець стояв [ішов] обабіч дороги → «НПО+ПО+МРПО: дія відбувається з одного боку ЛО»; Гурт стояв [ішов] обабіч дороги → «НПО+ПО+МРПО: дія відбувається з одного боку ЛО» або «НПО+ПО+МРПО: дія відбувається з обох боків ЛО». Досить часто дистинктивну функцію виконує контекст. У відношення ізофункційності з реченнями СсМ S+P+Adv [ОБАБІЧ+Ngen] loc [stat], що репрезентують типове для них значення «НПО+ПО+МРПО: дія відбувається з обох боків ЛО», вступають речення, у яких припредикатний член має такі лексико-семантичні реалізації: з обох боків, з правого і лівого боку, по (на) обидва боки, по праву і ліву руку (руч), з обох боків від, по (на) обидва боки від, по праву і ліву руку (руч) від: «...по обидва боки...вулиці часто пон'ялись...оселі» (Панас Мирний); «По праву і ліву руку від нього... сиділи...хани» (В. Малик).

4. «Дія відбувається з усіх боків ЛО». Діапазон прислівників, що заповнюють правобічну позицію, представлений лексемами *навколо, довкола, доокола, довкіл, зусібіч* (поет.), *зовсібіч* (поет.), *окруж* (розм.), *округи* (розм.), *навколо, навкруг, навкруги, наокруг, наокруги, наоколо* (розм.), *наокіл, вокруги* (дієсл.), *кругом, довкруг, довкруг* (розм.), *окіл, навкіл, зокола* [«навкрути»] (розм.): «Навколо квітнув степ» (З. Тудуб); «Округ залягли ... поля» (Ю. Смолич); «Машини шастають навкруг» (В. Стус); «І тріскіт розлігся зокола» (М. Стельмах); «Зусібіч стіною стояла хлипка мла» (В. Шкляр),

«Довкола стояв дух мертвої пустки» (В. Шкляр). Вирізнену семантику репрезентують також речення CcM: S+P+Adv [НАВКОЛО+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ДОВКОЛА+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ДООКОЛА+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [НАВКРУГ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [НАВКРУГИ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [КРУГОМ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ДОВКІЛ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ВКОЛО+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [КРУГ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ОКІЛ+Ngen] loc [stat]: «Вода збурилася навколо Бурового» (О. Кундзіч); «...ступає хлопець навколо хати» (Г. Барвінок); «Забілили сніги навколо Києва» (О. Довженко); «...братські могили довкола госпіталю виростили густо» (М. Руденко); «...[вона] подивилася довкола себе» (І. Франко); «...а...син Іван...бігав довкола...постелі» (П. Загребельний); «В лісах довкола села паслися корови» (І. Франко); «А докола...двора став рости...пліт» (Ю. Федькович); «А навкруги парку біжать стежки» (Ю. Яновський); «Кругом ставка...біліє смуга» (І. Нечуй-Левицький); «...[вони] сидітимуть довкіл...лампи» (О. Гончар); «І вколо...одежі Кружляє черемшини сніг» (М. Рильський); «Круг мурів...ішов патруль» (М. Бажан); «...круг неї танцюють...дівчата» (Леся Українка); «Діти бігали круг багаття» (Ю. Мушкетик); «...горобці...метушилися окіл подвір'я» (Ю. Смолич). У позиції Р цих речень виступають семантично неоднорідні дієслова: лексеми на позначення місцеположення, цілеспрямованого або нецілеспрямованого самостійного чи несамостійного руху та переміщення, зорової дії, конкретної фізичної дії. Дієслова-предикати мають префіксальну і безпрефіксну структуру. Префіксально-прийменникова кореляція встановлюється між дієслівними префіксами О-/ОБ-/ОБІ-, РОЗ-/РОЗІ- та прийменниками **навколо, довкола, докола, кругом, навкруги, навкруг, довкіл, вколо, круг, окіл**. Префікс О-/ОБ-/ОБІ-, основне просторове значення якого «певною мірою відповідає значенню сучасного прийменника *навколо*» [4, с. 224], сполучається з дієсловами руху та переміщення в просторі (*обійти, облетіти, обвезти, обнести*). Для префікса РОЗ-/РОЗІ- типовою є сполучуваність з дієсловами конкретної фізичної дії динамічного характеру (*розікласти, розкидати, розбризкати, розіслати*). Заповнювачі позицій Р [pref О-/об-/ОБІ-Vf], Р [pref роз-/рози-Vf] представлені семантичним типом «спрямувати в різні боки за допомогою дії, названої мотивувальним дієсловом». Наявність префіксів може викликати обов'язкову присутність у реченнях поширювача, за безпосередньою участю якого реалізується семантика «НПО+ПО+МРПО: дія відбувається з усіх боків ЛО». Це спостережено, наприклад, тоді, коли валентна рамка Р+Adv [prep+Nx] loc [stat] оформлена за таким зразком: Р [pref О-/ОБ-/ОБІ-Vf (дієслова руху)]+Adv [НАВКОЛО, ДОВКОЛА, ДООКОЛА, КРУГОМ, НАВКРУГИ, НАВКРУГ, ДОВКІЛ, ВКОЛО, КРУГ, ОКІЛ+Ngen] loc [stat]: X *ішов [летів...]* *навколо лікарні [села...]* [stat: fac або obl]; X *обійшов [облетів...]* *навколо лікарні [села]* [stat: obl].

Заповнювачі припредикатної позиції не мають жорстких обмежень з лексичного боку. Залежні іменники означають назви істот (окремих людей [тварин] чи організовану або неорганізовану сукупність людей [тварин]) та неістот. Для останніх визначальною є сема «окружність: замкнена крива, точки якої віддалені від реального або уявного центра». Досить часто роль правобічних поширювачів виконують іменники – найменування будівель, споруд, населених пунктів та їхніх частин, різноманітних спеціалізованих

територій, різноманітних типів ландшафтів, типів поверхонь, акваторій, обмеженого середовища тощо. Іменники-назви просторів лінійного характеру не беруть участі у формуванні розглядової семантики, оскільки не виражають семи «окружність».

Речення-репрезентанти диференційованого значення «НПО+ПО+МРПО: дія відбувається з усіх боків ЛО», маючи тотожний лексико-семантичний склад заповнювачів позицій S, P, Adv [prep+Nx] loc [stat], не збігаються за такою характеристикою, як ступінь продуктивності. Як свідчить зібраний фактичний матеріал, найвища функціональна активність притаманна синтаксичним конструкціям із припредикатними членами Adv [НАВКОЛО+Ngen] loc [stat], Adv [ДОВКОЛА+Ngen] loc [stat]. Нижчу частоту вживання мають речення з правобічними поширювачами Adv [НАВКРУГ+Ngen] loc [stat], Adv [НАВКРУГИ+Ngen] loc [stat]. Речення останніх СсМ утворюють функціональну периферію. Пояснення цього – насамперед у семантиці прийменників, які впливають більш або менш відчутно на формування загального змісту речення. Як справедливо зазначала З.І. Іваненко, найчіткіше значення «НПО+ПО+МРПО: оточення ЛО з усіх боків» передають конструкції з прийменниками **навкруги, довкруги, довкруг, округ**; синтаксичні структури з прийменниками **круг, кругом** є загальними за значенням [2, с. 19].

В українській мові до розряду реалізаторів розгляданого плану змісту належать також речення з припредикатними компонентами Adv [ОКРУГ+Ngen] loc [stat], Adv [ОКРУГИ+Ngen] loc [stat], Adv [ДОВКРУГИ+Ngen] loc [stat], Adv [ДОВКРУЖ+Ngen] loc [stat], Adv [ДООКІЛ+Ngen] loc [stat]: «**Округ ожередів...густо чорніли...вирви**» (О. Гончар); «...**округ мене...стеги зеленіють**» (Марко Вовчок); «...**ліс шумів довкруг мене**» (М. Руденко); «**Він поглядав округи себе**» (Марко Вовчок); «**Він бачив округи себе лихо**» (Б. Грінченко). Сфера реалізації цих синтаксичних структур – розмовне мовлення та художня література, отже, вони є маркованими і виступають стильовими варіантами до проаналізованих вище речень. Маркованість створюється завдяки прийменникам **округи, довкруг, довкруги, довкругж, доокіл**, які мають виразний розмовно-побутовий характер.

Проведений аналіз засвідчує, по-перше, те, що категорія локативності за своєю суттю є досить складним явищем, по-друге, те, що мова намагається до найтонших деталей об'єктивувати просторові відношення, які існують у реальності й відображаються в людській свідомості у формі речення – найважливішої комунікативної одиниці.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Вихованець І. Р.* Прийменникова система української мови / Іван Романович Вихованець. – К. : Наук. думка, 1980. – 286 с.
2. *Іваненко З. І.* Прийменникові конструкції напрямку руху в українській мові: навч. посіб. / Зоя Іванівна Іваненко. – Чернівці, 1975. – 69 с.
3. *Словник української мови* : [в 11 т. / ред. кол. І. К. Білодід (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970-1980. – Т. III. – 1972. – 744 с.
4. *Соколова С. О.* Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові: монографія / Світлана Олегівна Соколова. – К. : Наук. думка, 2003. – 283 с.
5. *Уткин Д. В.* Синонимические словосочетания с пространственным значением в современном русском языке / В. Д. Уткин // Вопросы морфологии и синтаксиса совре-

менного русского языка : [сб. статей / отв. ред. Ю. В. Фоменко]. – Новосибирск : Зап.-Сиб. кн. изд., 1966. – С. 211–239.

НИКОЛАЙ СТЕПАНЕНКО

ПРОСТРАНСТВЕННОЕ ЗНАЧЕНИЕ «БОКОВАЯ СТАТИЧЕСКАЯ ЛОКАЛИЗАЦИЯ» И ЕГО СВЯЗЬ С ФОРМАЛЬНО-ГРАММАТИЧЕСКОЙ И СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧЕСКОЙ СТРУКТУРОЙ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

В статье охарактеризованы, исходя из их единства, семантико-синтаксическая и формально-синтаксическая структура предложений с конкретным пространственным типом детерминации – «боковая локализация относительно локативного ориентира», определены изофункциональные отношения в системе репрезентантов анализируемой разновидности локативно-статического плана содержания.

Ключевые слова: локативность, боковая статическая локализация, локативный ориентир, структурная модель (субмодель) предложения, изофункциональные отношения, локативное наречие, локативный предлог.

MYKOLA STEPANENKO

THE SPATIAL MEANING «THE SIDE STATIC LOCALIZATION» AND ITS CONNECTION WITH THE FORMALLY GRAMMATICAL AND SEMANTICALLY SYNTACTIC STRUCTURE OF THE SENTENCE

In the article on the basis of their unity the semantically syntactic and formally syntactic structure of the sentences with the concrete spatial type of determination that is «the side localization with respect to the locative reference» have been characterized, and the isofunctional relations in the system of representatives of the analyzed kind of the locative and static plan of content have been determined.

Key words: locativity, the side static localization, locative reference, structure model (submodel) of the sentence, isofunctional relations, locative adverb, locative preposition.

Одержано 10.03.2011 р., рекомендовано до друку 25.05.2011 р.